
Aile Yaşamında Maneviyat: Aile Psikolojik Danışmasında Maneviyatın Yerine Yönelik Bir İnceleme

Büşra TUNÇ¹

Tarık TOTAN²

Özet

Aile, bireyi hayata hazırlayan önemli bir toplumsal yapıdır. Ailelerin sağlıklı şekilde varlıklarını sürdürmeleri toplumların gelişmesi için önem taşır. Bu nedenle ailelerin sağlığını ve işlevlerini etkileyen unsurları araştırmak gerekmektedir. Aile dinamiklerinden biri olan maneviyatın ruh sağlığı üzerinde olumlu etkileri olduğu bilinmektedir. Maneviyatı bireysel olarak değerlendiren pek çok çok çalışmanın yanında psikoloji araştırmalarında ailelerdeki maneviyat da göz önüne alınmıştır. Maneviyat aile yaşamını evlilik ilişkisi, ebeveynlik ve ailedeki etkileşimler bakımından etkilemektedir. Aileyi farklı yönlerden etkileyen maneviyatı psikolojik danışma sürecine dahil etmek bu bakımdan önem taşımaktadır. Bu çalışmada maneviyatın aile yaşamındaki rolünün ve ailelerle psikolojik danışma sürecinde maneviyatın ele alınışının açıklanması amaçlanmıştır. Maneviyatın aile yaşamındaki yeri ve önemini değerlendirmek için öncelikle toplumsal bir yapı olan aile ve maneviyat kavramları açıklanmıştır. Maneviyatı aile yaşamına katkıları evlilik, ebeveynlik ve aile ilişkileri başlıklarında incelenmiş, ailelerle psikolojik danışma sürecinde maneviyatın ele alınışı açıklanmış ardından aile yaşamı ve maneviyat ilişkisini konu alan araştırmalar değerlendirilmiştir.

Anahtar kelimeler: Aile, aile yaşamı, ebeveynlik, evlilik, maneviyat

Spirituality in Family Life: A Review on Spirituality in Family Counseling

Abstract

Family is an important social structure that prepares the person for life. Maintaining the healthy existence of families is important for the development of societies. Therefore, it is necessary to investigate the factors affecting the health and functions of families. Spirituality, which is one of the family dynamics, is known to have positive effects on mental health. There are many studies evaluating spirituality individually. However, spirituality in families was also taken into consideration in psychology studies. Spirituality affects family life in terms of marriage relationship, parenting and family interactions. In this respect, it is important to include the spirituality that affects the family in different ways in the psychological counseling process. In this study, it is aimed to explain the role of spirituality in family life and to examine spirituality in the process of psychological counseling with families. In order to evaluate the place and importance of spirituality in family life, firstly, the concepts of family and spirituality which are a social structure are explained. The contributions of spirituality to family life were examined under the headings of marriage, parenting and family relations.

Keywords: Family, family life, parenting, marriage, spirituality

¹ Yüksek Lisans Öğrencisi, Adnan Menderes Üniversitesi, e-posta: tuncbusr@gmail.com

² Doç. Dr., Adnan Menderes Üniversitesi, Rehberlik ve Psikolojik Danışmanlık Anabilim Dalı, e-posta: tarik.totan@adu.edu.tr

Giriş

Aile, kişinin içine doğduğu ve ihtiyaçlarının karşılandığı sosyal bir yapıdır. Toplumun devamlılığı için önemli bir yapı taşı olan ailenin çocukların biyopsikososyal gelişimlerinde olumlu ya da olumsuz etkileri olabilmektedir (Kaymak Özmen, 2004). Ailelerin kültürel yapıları ve manevi yönleri de ailedeki yapıyı, iletişimi, inanç sistemlerini ve ebeveynlerin çocuk yetiştirme biçimlerini etkileyen diğer unsurlardır (Moncher ve Josephson, 2004). Günlük yaşamdaki pek çok deneyimde yer alan maneviyat bireysel ruh sağlığına ve ailelerin işlevselliğine önemli katkılar sağlar. Aile yaşamının daha huzurlu olmasında ve ailelerin daha sağlıklı şekilde işlevlerini sürdürmelerinde manevi unsurların önemli bir rolü vardır. Manevi inançlar bir bütün olarak aileyi ve ailedeki bağları güçlendiren bir etkiye sahip olabilir (Griffith ve Rotter, 1999; Walsh, 2012). Maneviyatın insanın bir parçası olması ruh sağlığı yardımı almak isteyen çiftlerin ve ailelerin de manevi konuları terapi sürecinde konuşmak istemelerini beraberinde getirmektedir (Coffey, 2002). Bu çalışmada maneviyatın aile yaşamına katkılarının ve ailelerle psikolojik danışma sürecinde maneviyatın nasıl ele alındığının açıklanması amaçlanmıştır. Bu amaçla öncelikle maneviyat ve aile kavramları açıklanmış, maneviyatın aile yaşamındaki önemi evlilik, ebeveynlik ve aile ilişkileri açısından incelenmiş, psikolojik danışma sürecinde ailelerin maneviyatların değerlendirilmesi ele alınmıştır.

Aile

Bireylerin ihtiyaçlarının karşılandığı ve ortak bir hayat sürerek geliştikleri aile kurumu (Ekşi ve Kahraman, 2012) sosyal hayat için önem taşımaktadır (Bayer, 2013). Farklı kültürlerde farklı şekillerde yer edinen aile kavramını tanımlamak kültürel hassasiyeti içerdiği için zordur. Gladding (2015) aileyi “*biyolojik ve psikolojik bağları olan ve aralarında tarihsel, duygusal ve ekonomik bir birliktelik olan ve kendilerini aynı evin üyeleri olarak hissedilen bireylerin oluşturduğu birlik*” olarak tanımlamıştır. Aile kavramıyla ilgili yapılan tanımların tümünden, ailenin toplum için hayati bir öneme sahip olduğu görülmektedir (Bayer, 2013). Her aile kendine özgüdür ve sağlıklı bir aile yapısını sürdürmek toplumsal açıdan da önem taşımaktadır (Hallaç ve Öz, 2014). Özellikle çocukların yaşama hazırlanmaları için çok önemli bir ortam sunan ailenin rolü çocuğun gelişimini olumlu yönde sürebilmesi için önemlidir (Tavil ve Karasu, 2013; Tezel Şahin ve Özbey, 2007). Sosyal bir yapı olarak aile hem toplumsal hem de bireysel gelişimde rol oynamaktadır.

Maneviyat

Kişinin içsel deneyimlerini, hislerini, değerlerini içeren maneviyat yaşamda önemli bir yere sahiptir. Maneviyatın anlam, değer, bağlantılılık ve aşkınlık durumlarını da içinde barındırdığı bilinmektedir (Martsof ve Mickley, 1998). Beden ve zihin ilişkisini bir bütün olarak algılamaya katkı sağlayan maneviyat, yaşamda amaç ve anlam oluşturmayla da ilgilidir (Doswell, Kouyate ve Taylor, 2003). Türk Dil Kurumu (2019) maneviyatı “maddi olmayan, manevi şeyler” olarak tanımlanmaktadır. Literatür

incelendiğinde de maneviyatın çeşitli tanımlarının bulunduğu görülmektedir. Maneviyat, Delgado (2015) tarafından “*hayatın anlamını ve amacını arama hissi, kişinin diğerleriyle ya da aşkınla bağlantılılığı ve bunların sonucunda iç huzura ve iyilik haline ulaşması*” olarak tanımlanmıştır. Walsh’a göre (2012) maneviyat aşkın inançları ve pratikleri de içinde barındıran geniş bir kavramdır.

Lartey’e göre (1997) maneviyat beş boyuttan oluşmakta; kişinin kendisiyle, diğerleriyle, gruplarla, bir şeyle ya da bir yerle ve aşkınla olan ilişkisini ifade etmektedir. Bu ilişkilerin varlığını bir bütün halinde sürdürmesi önemlidir. Diğer bir deyişle maneviyat hayatın tümünde açığa çıkan aşkınla olan ilişkidir ve kişinin var olan bütünlüğü kavramasını, derin ve olumlu duygular deneyimlenmesini sağlar (Marcoen, 1994). İçsel bir süreç olarak ele alınabilen maneviyat bazı ritüelleri olan ve bir organizasyona bağlı olan dinden ayrı olarak düşünülebilir. Rumbold (2003) maneviyatı kişiye bütünlük duygusu veren ilişki ağı olarak tanımlamış ve maneviyatın dini unsurları içerebileceği gibi içermeyebileceğini de ifade etmiştir (Rowold, 2011). Sonuç olarak dinden ayrı olarak ele alınabilen maneviyat insan yaşamında önemli bir yere sahiptir.

Maneviyat ve Aile

Aile Yaşamındaki Maneviyatın Aile Dinamiklerine Pozitif Katkıları

Maneviyat ve Evlilik. Her birey iyi oluşuna katkı sağlayan birtakım değerlere ve inançlara sahiptir. Eşlerin karşılıklı olarak dini ve manevi yönlerinin yüksek olmasının ailedeki ilişkilerle iletişimin daha işlevsel ve olumlu yönde olmasında etkili olduğu bilinmektedir (Yapıcı, 2018). Maneviyatın evlilik yaşamıyla olumlu yöndeki ilişkisi yapılan pek çok çalışmaya konu olmuştur. Çiftlere bağlılıklarının dini ya da manevi inançlarıyla ilişkili olup olmadığı ve bağlılığı ilişkilerinde nasıl tanımladıkları sorulduğunda, bir grup katılımcının bağlılığı maneviyatla ilişkilendirdiği ve çiftlerin bağlılık yapılarında açık iletişim, güven, duygusal ve fiziksel yakınlık gibi unsurların önemli olduğunu görülmüştür (Nelson, Kirk, Ane, ve Serres 2011). Evli bireylerin maneviyatı bir değer olarak benimsemelerinin onların hem öznel mutluluklarıyla hem de evlilik uyumlarıyla pozitif yönde ilişkili olduğu bulunmuştur (Kublay ve Oktan, 2015). Ayrıca evli bireylerin manevi yönelimlerinin hem yaşam doyumları hem de evlilik doyumları üzerinde pozitif yönde bir etkisinin olduğu görülmüştür. Evli bireylerin fedakârlık ve duyarlılık düzeylerinin bu ilişkide pozitif yönde aracı etkisi olduğu bulunmuştur (Sayın, Demir ve Ekşi, 2019). Çiftler arasında manevi yakınlık becerileri, eşlerin birbirlerine manevi olarak kendini açmaları ya da manevi yönden kendini açan eşin diğer eş tarafından ilgi görmesi ve destek alması olarak ele alınabilmektedir. Eşler arasında manevi bir yakınlığın sağlanması eşlerin birlik duygusuna katkı sağlayacağı gibi ebeveynlik dönemine geçiş gibi zorluklarda koruyucu bir faktör olarak görülebilir. Eşlerin manevi olarak yakın olmaları derin ve yoğun duygularını, umutlarını, endişelerini paylaşabilecekleri ruh eşlerini buldukları hissi uyandırabilir. Çiftlerin manevi yakınlıklarının bir ya da her iki eş için de evlilik çatışmalarında daha fazla pozitif ve daha az negatifliği yordadığına ulaşılmıştır.

(Kusner, Mahoney, Pargament, ve DeMaris, 2014). Araştırma sonuçlarından maneviyatın çiftler arasındaki yakınlığa ve bağlılığa katkı sağladığı görülmektedir.

Eşlerin maneviyatlarının onların problem çözme davranışları üzerindeki etkisinin incelendiği bir çalışmada çiftlerin ilişkilerini oluşturmak, sürdürmek ve dönüştürmek için kullandıkları çeşitli manevi pratikleri de ifade eden ilişki maneviyatlarının (Mahoney, 2010) çatışmaları ele alma şekilleriyle ilişkili olduğu, eşlerin manevi inanç ve uygulamalarının davranışlarını önemli şekilde etkilediği bulunmuştur. Eşlerin ilişki maneviyatlarının onların ve eşlerinin problem çözme davranışlarıyla ilişkili olduğu bulunmuştur. Evliliklerinde kutsal yönlerin olduğuna inanan kadınların bu tutumlarının kendilerinin ve eşlerinin problem çözme davranışlarını olumlu yönde etkilediği görülmüştür. Eşler arasında paylaşılan değerler ve inançların varlığı çatışmaları daha iyi ele almalarını sağlamış, özellikle kadınlar eşleriyle evliliğin kutsallığına dair ortak manevi inançlara sahip olduklarında daha olumlu problem çözme davranışları göstermişlerdir (Rauer ve Volling, 2015). Dini ve manevi baş etmenin çiftler arasındaki ilişkinin işlevselliği için etkili olduğu görülmüştür. Yapılan çalışmalar incelendiğinde eş için dua etme, manevi yakınlık ve evliliğin kutsal görülmesinin evliliklerin güçlendirilmesinde etkili olduğu görülmüştür (Mahoney ve Cano, 2014). İncelenen çalışmalarda maneviyatın eşlerin aralarındaki problemleri çözmelerini olumlu yönde etkilediği ve eşler tarafından zorluklarla baş etme mekanizması olarak kullanılabildiği anlaşılmaktadır.

Yapıcı (2018) tarafından ülkemizde yapılan çalışmada dindarlığın ve maneviyatın evlilikteki çatışmaların azalmasına katkı sağladığı görülmüştür. Araştırma sonuçlarına göre dini ve manevi değerlerin bireylerin birbirini anlamasını kolaylaştırması ve bireylere sorumluluk duygusu vermesi aracılığıyla çatışmalar üzerinde ve çatışmalar başlamadan önceki süreçte etkili olduğu bulunmuştur. Evli çiftlerle yapılan bir diğer çalışmada evliliklerinde manevi yönler paylaşan ve ilahi bir yansımanın olduğuna inanan çiftlerin evliliklerinde daha fazla uyum, yarar ve sözel birliktelik; daha az evlilik çatışması ve sözel saldırı algıladıkları bulunmuştur (Mahoney ve diğ., 1999). Maneviyatın evlilik ilişkisindeki çatışmaların azalmasına ve eşlerin arasındaki uyumun artmasına katkı sağladığı görülmektedir.

Maneviyat ve Ebeveynlik. Ebeveynlerin sahip oldukları manevi gelenekler büyüdükleri ailelerindeki manevi değerlerden etkilenebilmektedir. Ebeveynleri ailelerinin manevi inançlarını nasıl ifade ettiği, bireyin bu inançlara ilişkin sahip olduğu özerklik düzeyi, ebeveynlerin inançları ifade etmelerindeki fark ve benzerliklerin neler olduğu ve ebeveynin kendi ebeveynlerinin manevi inançlarını sürdürme derecesi onların şu anki maneviyatlarını etkileyebilir. Ailenin manevi yönü dini de içinde barındırıyorsa bu durum ailede inançlarıyla ilgili olan ortamlarda bulunma ya da bu yerlere düzenli devam etme gibi ritüelleri oluşturabilir. (Hodge, 2000). Amerikalılarla yapılan bir çalışmada katılımcıların büyük çoğunluğu dinin onların içinde büyüdükleri ailelerinde önemli olduğunu ve aile ilişkilerinde dinin önemli bir yeri olduğunu ifade etmişlerdir (Hoogestraat ve Trammel, 2003). Diğer bir

ifadeyle ailedeki maneviyat ebeveynlerin içinde büyüdükleri ailelerindeki manevi süreçlerden etkilenebilmektedir.

Manevi gelişim kişinin kendini aşmak için içsel kapasitesini geliştirme sürecidir, aynı zamanda kişinin kendisine ve kendisi dışındakilere doğru seyahatindeki sürekli devam eden dinamik etkileşim olarak da tanımlanabilir. Bu süreçte kişi kendinden daha üstün bir şeyin anlayışına ulaşır. Maneviyat yaşamın ilk yirmi yılı için gelişim açısından önemli bir güç kaynağı olarak görülmektedir (Benson, Roehlkepartain, ve Rude, 2003; Benson, Roehlkepartain, ve Scales, 2012). İnanç sistemi çocukluktan itibaren şekillenmeye başlar, yıllar geçtikçe çocukların manevi soruları ortaya çıkabilir. Çocuk yetiştirme konusunda maneviyatın rolüne ebeveynler karar vermektedirler. Çocuk olgunlaştıkça ve manevi sorular ortaya çıktıkça çocuk yetiştirmede ilave kararlara ve bu konuyla ilgili tartışmaya ihtiyaç duyulabilmektedir. Manevi konular ebeveynler arasında çatışmalara sebep olduğunda çocukların gelişimini geriletici etki oluşturabilir. Ebeveynler, ebeveynlik uygulamalarına manevi değerlerini dahil etme konusunda uyumlu olduklarında ve manevi uygulamaları birlikte yürüttüklerinde çocukların da benzer inanç ve uygulamaları içselleştirmeleri ve onları bir kaynak olarak görerek ilişkileri hakkında daha olumlu hissetmeleri muhtemeldir (Bartkowski, Xu, ve Levin, 2008; Walsh, 2012). Buradan maneviyatın ebeveynler için çocuk yetiştirme konusunda alınan kararlar bakımından önemli olduğu görülür.

Ergenlik diğer yaş gruplarına göre manevi konularla daha fazla ilgilenilen, maneviyatın keşfedildiği, dönüşümün yaşandığı bir dönem olarak görülebilir (Good ve Willoughby, 2008). Ergenlik dönemindeki bilişsel gelişimle birlikte ergenler daha soyut kavramlar üzerinde düşünmeye, yaşamın anlamıyla ve amacıyla ilgili sorgulamalara başlarlar. Ekolojik model temelinde aile ve ebeveynliğin, sosyal ve bireysel faktörlerin, ergenlerin maneviyatını etkilediği bilinmektedir (Shek, 2012). Çocuğu ergenlik döneminde olan ailelerde maneviyatı değerlendirebilmek için ergenlerin manevi süreçlerini ele almak önemli görülmektedir. Ergenlik döneminde maneviyat üç süreçte ele alınabilir. Bunların ilki ergenin manevi kimliğine, yaşamdaki anlam ve amaç duygularına katkı sağlayan (1) *farkındalık* durumudur. İkinci süreç ergenin diğerleriyle ya da (2) *üstün bir güçle bağlantılı olma* durumudur. Üçüncü süreç ise kişinin ilişkileri ve yaşantıları yoluyla ifade ettiği bir (3) *yaşam biçimi* oluşturmasıdır. Bu üç süreç ergenin bulunduğu bağlamdan etkilenmekte, aileyi de içinde barındıran ekolojik bir boyut taşımaktadır (Benson ve Roehlkepartain, 2008). Buradan hareketle ergenlerin manevi süreçlerinde ebeveynlerinden etkilenebileceği anlaşılmaktadır.

Çocuklar ve ergenler dua, özel ritüeller gibi ailede paylaşılan ve aile yaşamıyla bütünleşen manevi uygulamalara önem verirler (Bartkowski ve diğ., 2008; Walsh, 2012). Ebeveynlerin oluşan soruları yaratıcı şekilde ele alabilme yeteneği olarak değerlendirilebilen manevi zekalarının, ebeveyn çocuk arasındaki manevi bir iletişimde çocuklarının ruh sağlığı üzerinde olumlu bir etkiye sahip olduğu bilinmektedir. Yapılan bir çalışmada (Mohammadyari, 2012) ebeveynlerin manevi zeka seviyelerinin arttıkça çocuklarının ruhsal sağlık düzeylerinin arttığı görülmüştür. Maneviyat ebeveynlik konusunda ortak değerler oluşturarak, ebeveynlerin kararlarına rehberlik sunarak ve ebeveynleri çocuklarına manevi

aktiviteler ve ritüeller yoluyla bağlayarak bireylerin ebeveynliklerine katkı sağlamaktadır (Perrone, Webb, Wright, Jackson, ve Ksiazak, 2006). Araştırma bulgularına göre de ebeveynlik dini ve manevi unsurlardan etkilenmektedir. Örneğin bir araştırmada (Becker ve Hofmeister, 2001) çocuğun doğumuyla birlikte özellikle anneler için Tanrı ve din daha önemli hale gelmiştir. Benzer şekilde yurt dışında yapılan bir çalışmada babaların kiliseye üyeliğiyle ölçülen manevi inançlara sahip olmaları, onların baba katılımlarıyla önemli şekilde ilişkili bulunmuştur. Yani babaların manevi olarak aktif olmalarının çocuk yetiştirmede daha etkin olmaları için önemli olduğu görülmüştür (Bollinger ve Palkovitz, 2003). Buradan maneviyatın ebeveynlerin çocuklarıyla ilgili süreçlere katılımlarının artmasına katkı sağladığı anlaşılmaktadır.

Aile ortamında dini ve manevi konulardaki fikir ve tutumların paylaşabilmesi birlik duygusu sağlayarak aile ilişkilerinin daha kaliteli olmasını destekleyebilir. Ailede manevi konuları açıkça konuşmak çocukların kendilerini açmalarını kolaylaştırır ve ebeveynlerle çocukları arasındaki ilişkiyi güçlendirebilir. Bu durum üyelere başka konularda da rahatça konuşulabileceği hissini verir, yoğun fikir alışverişi ailedeki ilişkinin de kaliteli olduğunu göstermektedir (Brelford, 2013). Buradan hareketle maneviyatın ebeveyn çocuk arasındaki ilişkiye katkı sağladığı ve aile için üzerinde konuşulması gereken bir konu olduğu görülmektedir.

Maneviyat ve Aile İlişkileri. Aile üyeleri aile bütünlüğü ve ailede anlam duyguları arayışında olabilmektedir. Maneviyatın aile işlevselliğine olan katılardan biri aile üyelerinin yaşamlarında birlikte anlam yaratmalarına yardımcı olmasıdır. Ailede var olan ortak inançlar ve değerler ailede bütünlüğün oluşmasına katkı sağlar ve inanç sistemleri tüm ailenin iyilik hali için temel olabilir (Griffith ve Rotter, 1999; Walsh, 2012). Manevi ve dini inançlar çiftlerin ve ailelerin bilişsel süreçlerinde etkili olabilir. Örneğin bazı aileler insanların özünde iyilik olduğunu düşünürken bazı aileler bunun tam tersini düşünebilir. Bu farklı görüşler aile sistemlerindeki etkileşim biçimini etkileyebilir (Hoogestraat ve Trammel, 2003). Maneviyatın ve inançların üyeler arasındaki yakınlık ve duygusal bağlar, ailede sözlü ve sözsüz olarak meydana gelen iletişim biçimleri ve aile kuralları üzerinde de rolü vardır (Moncher ve Josephson, 2004). Buradan maneviyatın ve inançların aile üyeleri arasındaki yakınlık, etkileşim ve iletişim biçimlerini üzerinde etkili olabileceği anlaşılmaktadır.

Manevi ve dini yönler ailenin ahlaki değerleri ve üyelerin sergileyecekleri etik davranışlar için bir çerçeve çizebilir. Başkalarına verilen değeri artırarak evlilik bağlılığı için teşvik edici olabilir. Sınırlarla bağlantılı olarak ergenler için kabul edilebilir ve kabul edilemez olan davranışların belirlenmesinde ailenin manevi yönü kimi zaman zorluklara sebep olabilir ve bu tüm ailelerde ortak olarak görülebilir (Moncher ve Josephson, 2004). Buradan hareketle maneviyatın ailedeki sınırlar üzerinde bir rolü olduğu söylenebilir.

Ailede maneviyatın olması onların zorlukları nasıl değerlendirdiklerini, olumsuzluklara ilişkin umut duygularını etkileyebilir, onlara kaynaklar sunabileceği gibi ailenin değer ve inançlarını da

etkileyebilir (Desai, Jodie, ve Bryant, 2002). Maneviyat ve din ailede yaşanan olumsuz durumları anlamada bir kaynak sağlar. Ailelere sosyal destek ağları sunar. Yapılan çalışmalar incelendiğinde dinin ve maneviyatın ailenin güç ve kaynakları arasında olduğu görülmektedir (Wiggins, 2012). Ritüeller, Tanrı ya da aşkınla olan ilişki ailenin manevi yönünü oluşturabilir. Örneğin ailedeki ritüeller maneviyatı besleyebilir ve kriz durumlarıyla baş etmelerinde aileye destek sunabilir. Tanrı'yla ya da aşkınla olan yakınlık hissi aile ilişkileri üzerinde rol oynayabilir. Maneviyat ailelerin yaşamın zorluklarıyla manevi bir ilişki kurmalarını sağlayarak sorunların üstesinden gelmelerine yardımcı olabilir (Hodge, 2000). Yukarıdakilerin tümünden aile yaşamındaki zorluklarla baş etmede maneviyatın kolaylaştırıcı bir rol oynadığı görülmektedir.

Aile üyelerinin maneviyatla ilgili arayışları manevi anlamda davranış ve düşüncelerini etkileyecek ilişkiler içinde olmasını sağlamaktadır (Mahoney, 2010). Mahoney (2013) ilişkiel maneviyat çatısı altında maneviyatı Tanrı'yla olan ilişki, aileyle olan manevi ilişki ve dini topluluklarla olan ilişki bağlamlarında değerlendirmiş ve bunların aile için önemli olduğunu belirtmiştir. Aile üyelerinin ilişkilerinde manevi özelliklerin bulunması, aile üyelerinden en az birinin Tanrı'yla olan ilişkisi, ya da ailedeki en az bir üyenin dini topluluklarla olan ilişkisi ailedeki ilişkileri etkilemektedir (Mahoney, 2010). Mahoney'e göre (2013) ailedeki en az bir üyenin Tanrı'yla olan ilişkisi, ebeveynle çocuk arasındaki yakınlığa ve eşler arasındaki birliğe katkı sağlar. Tanrı'yla olan ilişki eşler arasında bağlılığın oluşmasına rehberlik edebilir, eşlerin birbirlerinin iyiliği için dua etmesi yoluyla eşler arasındaki ilişki kalitesini iyileşebilir, ilişkinin huzuru için dua edilerek var olan sorunları kabulü artabilir. Ayrıca Tanrı'yla olan ilişki bir destek duygusu sağlayarak ailedeki kriz durumlarıyla başa çıkmayı artırabilir.

Aile üyeleriyle olan manevi ilişkiler evlilikte bağlılığı sürdürmeye ve evliliğin kutsal görülmesine katkı sağlayabilir. Evliliğin kutsal olduğu görüşüne sahip olmak evlilikle ilgili sorunları onarmak için teşvik edici olabilir ve eşlerin birliğiyle ilişki kalitesini artırabilir. Ailedeki manevi ilişkiler aynı zamanda ebeveynliğin de kutsal görülmesiyle çocukla olan bağı güçlendirebilir. Dini topluluklarla ilişki kurmak, Tanrı'yla ve aile üyeleriyle olan ilişkilerin güçlenmesine katkı sağlayabilir. Bu bağlamda maneviyat ve manevi pratikler aile ilişkileriyle bütünleştirilebilir ve ailede ilişkileri daha iyi hale getirmek için kullanılabilir (Mahoney, 2013). Ailenin manevi yönü dini de içinde barındırıyorsa bu durum ailede inançlarıyla ilgili olan ortamlarda bulunma ya da bu yerlere düzenli devam etme gibi ritüelleri oluşturabilir (Hodge, 2000). Aile içindeki manevi yaşantılar, dua ve meditasyon gibi çeşitli pratikler ailedeki ilişkileri iyileştirebilir. Aileler manevi yönlerini geliştirecek sosyal faaliyetlerde bulunabilirler. Uğraşılan sanatsal faaliyetler maneviyatın ifadesini kolaylaştırabilir. Doğayla bütünlük içinde olmak ailelerin manevi yönlerini besler ve ailenin üstün bir güçle kurduğu bağlantı manevi gelişim için önemlidir. Bunların tümü ailenin manevi yönleri için kullanabilecekleri unsurlardır (Walsh, 2012). Buradan hareketle maneviyatın aile yaşamında kaynak olarak kullanılabileceği görülmektedir.

Maneviyat aile üyelerine yarar sağlamak için değil de aile üyelerini kontrol etmek amacıyla kullanıldığında yıkıcı etkiler doğurabilir. Maneviyatın aile üyelerini daha yüksek bir gelişim düzeyine

ulaşmalarını sağlayabilecekken din ve maneviyat gerekçe gösterilerek uygulanan katı kurallar ailenin duygusal, ilişkisel ve manevi gelişimi için geriletici olabilir (Griffith ve Rotter,1999). Ailede dini ilkelerle ilgili bir işlevsizlik meydana geldiğinde bunun sebepleri arasında aile üyelerinin manevi öğretileri yorumlamadaki ve uygulamadaki hataları gösterilebilir (Moncher ve Josephson, 2004). Aileler dini ve manevi inançları çeşitli şekillerde algılayabilir. Bazı aileler için bu birlikte dua etmek ya da dini ritüeller yerine getirmek şeklinde olabilir. Bu uygulamalar ve algılar ailedeki kuralları ve rolleri belirleyici etki edebilir. Özellikle ailelerdeki manevi ve dini yaklaşımlardaki farklılıklar konuşulabilir ve tartışılabilirse ailedeki bu farklılıklar nedeniyle meydana gelebilecek çatışmaların önüne geçebilir ve aile üyeleri bir gelişme ve yenilenme duygusu hissederler. Ayrıca dini ve manevi konuların açık olarak tartışılması aile üyelerinin aktif başa çıkma yöntemini kullandıkları anlamına gelir ve üyeler için bir kontrol ve düzen duygusu oluşmasını sağlar (Brelsford, 2013). Kısaca maneviyatın doğru şekilde değerlendirilmesi ve aile ortamında manevi konuların rahatça konuşulması aile yaşamına katkı sağlayacaktır denilebilir.

Ailelerle Psikolojik Danışmada Maneviyatın Yeri

Psikolojik danışma sürecinde genellikle maneviyat göz ardı edilmektedir (Marterella ve Brock, 2008) ancak son yıllarda aile terapisinde manevi konulara verilen önem ve maneviyattan yararlanma ihtiyacı gittikçe artmaktadır. Maneviyatı evlilik ve aile terapisi eğitimlerine dahil etme konusundaki ilginin ve çalışmaların da çoğaldığı görülmektedir (Coyle, 2017; Patterson, 2000). Terapistlerin maneviyatı ve dini psikolojik danışmaya dahil etmelerinin incelendiği bir meta analiz çalışmasında, terapistlerin çoğunun maneviyatın yaşamlarıyla ilişkili olduğunu düşündükleri ancak manevi pratikleri gerçekleştirmedikleri ya da bir dine mensup olmadıkları görülmüştür. Evlilik ve aile terapistlerinin ise maneviyata daha fazla ilgi duydukları ve bir dine mensup olma durumlarının diğer terapistlere göre daha fazla olduğu görülmüştür.. Terapistlerin dini ve maneviyatı terapide nasıl kullandıkları sorulduğunda bunlar sırasıyla dua etmek, terapide dini bir dil kullanmak, dini metaforlara ve içeriklere yer vermek ve terapide dinler için kutsal görülen yazılardan yararlanmaktır (Walker, Gorsuch, ve Tan, 2004). Buradan terapistlerin hem kendileri için hem de psikolojik danışma süreci için maneviyatı önemli buldukları ve terapi sürecinde maneviyattan yararlandıkları anlaşılmaktadır.

Maneviyatın psikolojik danışma ortamında kullanılması çok kültürlü psikolojik danışmayla benzer olabilir ve çok kültürlülükle çalışırken kullanılan beceriler maneviyatla çalışırken kullanılan becerilerden bazılarını kapsayabilir. Bahsedilen beceriler, terapistin kendi kültürel mirasının farkında olması, kendininkinden farklı olan diğer kültürel değerlere saygı duyması, yardım etme tarzıyla ilgili farkındalığı ve diğer kültürlerden danışanların bu yardım etme şeklinden nasıl etkileneceğini bilmesi şeklinde sıralanabilir. Dini ve manevi konularda bilgi sahibi olmak psikolojik danışmanların çok kültürlülükle çalışabilmeleri için önemlidir (Richard ve Bergin, 2004). Çok kültürlü psikolojik danışma becerilerinden ailelerin maneviyatları değerlendirilirken yararlanılabilir.

Terapistler, psikolojik danışma sürecini daha etkin şekilde sürdürmek için dini ve manevi konularla ilgili bilgiye sahibi olmalıdır. Bunun nedenleri arasında pek çok bireyin yaşamlarında anlam arayışı içinde olması, dinin ve maneviyatın çoğu insanın hayatında önem verdiği konular olması ve ailelerin ve çiftlerin yaşamlarında farklı değerlerin ve tutumların önem taşıması sayılabilir (Marterella ve Brock, 2008). Ailelerle psikolojik danışmada maneviyat, onların iyi oluşlarını sürdürmeleri ve süreci en sağlıklı şekilde tamamlamaları için dikkate alınmalıdır (Hoogestraat ve Trammel, 2003). Danışandan her an maneviyatla ilgili istekler gelebileceği için psikolojik danışmanlar maneviyatı çalışabilecek düzeyde bilgi ve birikime sahip değilse de, danışanını yönlendirebileceği, maneviyatı psikolojik danışma sürecinde kullanabilecek birkaç meslekiyle temas halinde olmalıdır.

Maneviyatı ailelerle psikolojik danışma sürecine dahil etmenin pek çok yararı olabilir. Bu yararlar arasında danışanların psikolojik sağlıklarına sunulan katkı ve evliliğin daha işlevsel hale getirilmesi sayılabilir. Maneviyatın psikolojik danışma sürecinde kullanılması terapötik ilişki için açık ve güvenli bir ortamın oluşmasına katkı sağlar. Bu ortamın oluşması psikolojik danışmanın, danışanların maneviyat gibi öznel değerlerine ilişkin açıklığı ve hoşgörüsüyle kolaylaşabilir (Thayne, 1997). Hall ve Hall (1997) çalışmalarında terapi sürecine dini, manevi inançların ve değerlerin dahil edilmesi terapistin danışanlara ilişkin anlayışında ve terapi sürecinde farklılıklara yol açtığı belirtilmiştir. Danışanların maneviyatlarına psikolojik danışma ortamında önem vermenin onlara üç açıdan yarar sağlayacağından bahsedilmiştir. Bunlardan ilki pek çok kişinin terapi ortamının manevi ve dini değerlerine hassas şekilde oluşturulmasını isteyecek olmasıdır. İkincisi, manevi ve dini konuların terapi süreci için kaçınılmaz olmasıdır. Bu nedenle danışanların inançlarına saygı duyulmalı ve bu inançlar dikkate alınmalıdır. Maneviyatın psikolojik danışma sürecine dahil edilmesiyle sağlanacak son yarar ise, danışanların bir dine mensup olma olasılıkları, manevi inançlarının çeşitlilik gösterebilmesi ve bunun göz ardı edilmemesi gerektiğidir. Danışanlar için sağlanan bu yararlar sayesinde terapi sürecinin etkililiğinin artması beklenmektedir. Danışanların manevi ve dini yönlerini de ele almak isteyen terapistler için terapi sürecinin daha verimli şekilde ilerlemesi ve sürecin terapist için daha uygun hale gelmesi de terapistler için sağlanan yararlar arasındadır.

Psikolojik danışmada bireyin, çiftin ya da ailenin inanç sistemlerinin gerçekliğe bakış açılarını temsil ettiği göz önüne alınarak manevi sorunları araştırılmaya çalışılır. Danışanların, kendi inanç sistemlerini belirlemelerine ve bu sistemlere uyum sağlamalarına yardımcı olunur (Prest ve Keller, 1993). Hoogestraat ve Trammel (2003) ailelerle psikolojik danışmada en fazla yararı sunmak için üç manevi tartışmanın yapılması gerektiğini savunmuşlardır. Bu tartışmalardan ilki dinin bir destek sistemi olarak kullanılmasıyla ilgilidir. Ailede dinin bir destek sistemi olarak kullanılması yaşanan kayıplar gibi zor zamanların üstesinden gelmeye yardımcı olabilir ve evlilikle ilgili sorunların çözümünde destek sunabilir. Ailelerle konuşulması gereken ikinci konu, din ve maneviyatla ilgili yaşanan bir sorun ya da hayal kırıklığı hissiyle ilgilidir. Danışanlar kendi değerlerini sorgulayarak maneviyat arayışında olduğunda, hayatlarındaki anlamı ve amacı sorguladıklarında, hayatlarının gidişatıyla ya da inanç sistemleriyle ilgili

zorluk yaşadıklarında manevi sorunlar ya da hayal kırıklığı hissi ortaya çıkabilir. Ayrıca psikolojik danışmada danışanlara maneviyatın ya da dinin onların yaşamlarını nasıl etkileyebileceğini, maneviyatın onlar için ne anlama geldiğini, dini ya da maneviyatı nasıl tanımladıklarını öğrenmek, ailelerindeki manevi ya da dini gelenekler hakkındaki bilgi edinmek ailedeki maneviyatın değerlendirilmesi için yararlı olabilir. Danışanların bir tercihi ya da hataları nedeniyle manevi ve dini temellere dayandırılarak örneğin aile üyeleri tarafından dışlanmaları ya da reddedilmeleri durumunda, bu konunun da psikolojik danışma sürecinde tartışılması gerekir. Psikolojik danışmada ailelerin manevi ve dini konularını değerlendirmek için onların kendilerini rahat bir şekilde açabilecekleri ve inanç ve değerlerini ifade edebilecekleri rahat ve kabul edici bir ortam oluşturulmalıdır.

Bazı ailelerde dini inancı içeren bazılarında ise içermeyen maneviyat aile yaşantısında çeşitli şekillerde deneyimlenir (Çetintaş ve Ekşi, 2020). Meditasyon yapmak, çeşitli ritüelleri gerçekleştirmek, dua etmek, doğayla temas halinde olmak, dini topluluklara katılmak, sanatsal faaliyetlerde bulunmak, ortak bir amaçla topluma katkı sağlamak, aile üyeleriyle ya da diğerleriyle kurulan yakın bağlar ailenin manevi kaynaklarındandır (Walsh, 2012). Maneviyat yaşama dair umut, iyimserlik, barış hisleriyle, Tanrı'ya inançla, diğerleriyle ve kutsal olanla bağlantı hissiyle ifade edilebilir (DeFrain, 1999). Maneviyat her ailenin kendine özgü yapısında farklı şekillerde yer alır.

Ailenin deneyimlediği manevi yaşantılar psikolojik danışma sürecine de yansiyabilir (Çetintaş ve Ekşi, 2020). Psikolojik danışma sürecinde pek çok ailenin yaşamda anlam ya da bağlantı arayışında olduğu görülür. Aile üzerinde etkili olabilecek kültürel faktörlerin araştırılması gibi danışanların yaşamlarının manevi yönünü de ele almak önem taşımaktadır. Ailelerin manevi yönlerini keşfetmek için dini ya da manevi yaşantıların var olan sorun üzerindeki etkilerinin anlaşılması önemlidir. Ailedeki potansiyel manevi kaynakların sorunla baş etmede, sorunu hafifletmede ve çözümede nasıl kullanılabileceğinin ele alınması yararlı olabilir. Ayrıca maneviyatın ya da dinin aile yaşamında zorlukların üstesinden gelmedeki rolü incelenebilir. Manevi konuların ailede çatışmaya yol açıp açmadığı, dini ya da manevi konuların üyelere zarar verici bir etkisinin olup olmadığı da değerlendirilebilir. Ayrıca dini inancı içeren ya da içermeyen manevi kaynakların neler olduğunun anlaşılması, ailenin kullanabileceği potansiyel manevi kaynakların keşfedilmesi ve bunların üyelerin yaşamına katkıda bulunabileceği yolların incelenmesi yararlı olabilir (Walsh, 2009).

Geleneksel manevi anlayışa sahip olan bireylerle, ailelerle ya da çiftlerle psikolojik danışma sürecinde kullanılabilecek bazı stratejiler vardır. Bunlardan ilki sorunun bir parçası olan çözümü belirlemektir. Bazen aile ya da çift tarafından kullanılan manevi çözümler sorunun bir parçası haline gelir. Burada bireyin, çiftin ya da ailenin manevi sisteminden üretilmiş ancak problemi sürdüren önceki çözümlerin ne olduğu tartışılır. Böylece var olan davranış biçimine farklı bir açıdan bakılır ve farklı çözümlerin üretilmesi desteklenir. Bir diğer yol temel inançları ortaya koymaktır. Bir önceki uygulamadaki gibi denenmiş çözümlere değil, tutum ve eylemlerin temelini oluşturan inançlara odaklanılır. Burada yapılacak olan danışanların sorunlarına katkıda bulunan manevi inançlarının temelini

aldığı değerleri tanımlamaktır. Aynı zamanda bu yaklaşım bireylerin kendilerini dinin bir parçası olarak tanımlayabildikleri ancak dini kimliklerinde yer alandan daha farklı bir anlayışa sahip olduklarında yararlı olmaktadır. Bu tutarsızlıkların tartışılması danışanların sorunları çözmelerine katkı sağlayabilir. Bu stratejiyle danışanların inançlarının problemlerine nasıl katkı sağladığıyla ilgili bilişsel bir çerçeve oluşturmaları sağlanır ve değişime elverişli kaynakların ortaya çıkarılması sağlanır. Bir diğer yol uyumsuz manevi haritaların tartışılmasıdır. Bu harita kişinin içsel manevi haritasıyla mevcut durumu arasındaki uyumsuzluğun sorununu daha da artırdığı durumlarda kullanılır ve danışanın bu uyumsuzluğu kavraması sağlanır. Bir diğer strateji psikolojik danışmada dini metinlerden alıntılarının kullanılmasıdır. Danışanların inanç sistemlerine uygun metinlerin seçilmesiyle değişim için harekete geçmeleri kolaylaşabilir ve değişim için gösterilebilecek direnç azalabilir. Son strateji ise terapötik ilişkide manevi süreci paylaşmaktır. Burada terapist kendini kullanır ve kişisel manevi süreçlerini danışanlarla paylaşır. Böylece psikolojik danışma sürecinde güvenin oluşması kolaylaşır (Prest ve Keller, 1993).

Yaşantısal aile terapistlerinden Virginia Satir'in aile terapisi yaklaşımında manevi unsurlar yer almaktadır. Satir'e göre terapideki amaç ailenin uyumunu arttırmaktır. Bu süreçte maneviyattan yararlanılabilir. Maneviyatın ailelerle çalışırken kullanımında Satir'in ortaya koyduğu benlik mandalası örnek gösterilebilir (Akça Koca, 2017). Satir'e göre (2016) benlik mandalası sekiz kısımdan oluşur. Bu kısımların her biri kişinin temel bir parçasını temsil etmektedir. Beden fiziksel parçayı, düşünceler zihinsel parçayı, hisler ve sezgiler duygusal parçayı, beş duyu ile ilgili algılar duyusal parçayı, kişisel ve kişilerarası ilişkiler etkileşimsel parçayı, ışık, ses, mekân, zaman gibi unsurlar bağlamsal parçayı, vücuda alınan yaşamı devam ettirici gıdalar beslenme parçasını ve ruh manevi parçayı içermektedir. Satir varoluşun temelindeki bir yaşam gücünden bahseder ve ona göre herkes bu yaşam gücüyle yüzleşmek zorundadır. Yaşamdaki var olan şeylerde yaşam gücün bulmak kişinin maneviyatını oluşturur. Mandaladaki manevi kısım da kişinin yaşamdaki anlamla ve yaşam gücüyle olan ilişkisini içerir. Bu ilişkinin geliştirilmesi önemlidir. Benlik mandalasındaki parçalar birbiriyle uyumlu olarak hareket etmektedir. Birinde meydana gelen bozulma tüm işleyişi etkiler. Mandaladaki her bir parçayı geliştirmek, iyileştirmek, desteklemek ve bu parçalara özen göstermek kişinin daha etkili bir yaşam sürdürmesini sağlayacaktır. Satir'in benlik mandalası bu şekildeki kullanımıyla bireylerin ve ailelerin uyumlarını artırıcı etki edebilir. Satir'in terapide kullandığı gevşeme ve nefes egzersizleri, hayal ettirme çalışmaları da bireylerde farkındalık oluşturarak psikolojik danışma sürecinde manevi bir atmosferin oluşmasını sağlar.

Psikolojik danışma sürecinde ailelerin manevi konularını değerlendirmek için farklı yol ve araçlar kullanılmaktadır. Örneğin ailenin maneviyatı hakkında çok kuşaklı bilgi edinmek isteyen bir terapist manevi genogramları kullanabilir. Genogram genel olarak ailenin çok kuşaklı yapısı hakkında bilgi edinmek için çeşitli şekil ve sembollerin kullanıldığı ve böylece ailenin yapısının ve organize oluşunun açığa çıktığı, ailedeki üyeleri üyeler arası ilişkileri çok boyutlu olarak değerlendirmeyi sağlayan, ailedeki önemli olaylarla ilgili bilgi veren bir taslaktır. Manevi genogramlar ise ailedeki etkileşimleri etkileyen

manevi olaylara ve konulara yer verilen genogramlardır ve bu konularda edinilmesi zor olabilen bilgilere daha kolay ulaşılmasını sağlar. Aile üyelerinin çok kuşaklı haritası anlamına gelen manevi genogramlar danışmaya gelen ailenin etkileşim içinde olduğu sistemlerle ilgili bilgi verebilir. Bu sistemler kök aileleri içerebileceği gibi gelenek ya da ritüelleri, inançlarla ilgili topluluklarla ilgili bilgileri içerebilir ve ailenin manevi yönü bu haritalarla değerlendirilebilir (Frame, 2000).

Evlilik ve aile yaşamında maneviyat değerlendirmek için Hodge (2000) manevi eko haritaları (ecomap) tanımlamıştır. Genogramlar ailenin zaman içerisindeki hikayesini içerirken bu haritalar farklı manevi yaklaşımlara sahip ailelerin ekolojik sistemlerle olan güncel ilişkisini ele alarak ek bir kaynak sunar. Bu haritalar ailenin diğer sistemlerle olan ilişkisini ve ailenin şu anki yaşamının bir parçası olan sistemleri açıklamaktadır. Geleneksel eko haritanın merkezi mevcut çekirdek aileyle geniş aile, okul, iş gibi çeşitli sistemler arasındaki bağlantıdır. Aile sistemi ve diğer sistemler daire içinde gösterilirler. Aile sistemi çevredeki diğer sistemlere çizgi ile bağlanır ve çizginin kalınlığı ilişkinin gücünü ifade eder. Manevi eko haritanın merkezinde geleneksel haritalarda olduğu gibi çekirdek aile yer alır. Aile sisteminin etrafında, kök ailedeki annenin ve babanın manevi gelenekleri, ritüeller, Tanrı ya da aşkın, ben ötesi varlıklar, inanç topluluğu, manevi lider sistemleri yer alır. Örneğin ailenin manevi güçlerini ve kaynaklarını tanımlamak için ritüellere bu haritada yer vermek yararlı olabilir. Böylece aile güçlü yönlerini fark etmiş olur. Eko haritadaki ritüellerle ilgili aileyi etkileyen ritüeller ve uygulamaların neler olduğuyla ilgili bilgi alınabilir. Ailenin Tanrı'yla olan ilişkilerini nasıl tanımladıkları, Tanrı'ya olan yakınlık ya da uzaklık hisleri, maneviyatın yaşamlarındaki olumlu ya da olumsuz olaylarla olan bağlantı şekli, aşkınla olan ilişkinin diğer ilişkileri etkileme şekliyle ilgili değerlendirmeler yapılarak bilgi edinilebilir. Kök ailedeki ebeveynlerin maneviyatıyla ilgili bilgi alınırken ebeveynlerin manevi gelenekleriyle şu anki manevi gelenekler arasındaki ilişki, nasıl bir manevi atmosferde büyüdüğü ve ailelerinin manevi inançlarını nasıl ifade ettiğiyle ilgili bilgi alınabilir. Bu eko harita sayesinde ailenin manevi ilişkilerinin görsel bir temsili oluşturulur, ailedeki manevi güçleri açıkça tanımlanır ve bu bilgiler diğer alanlardaki problemlerin üstesinden gelmek için kullanılabilir. Manevi eko haritalar, özellikle maneviyatın ön planda olduğu ailelerde etkili olabilir. Bununla birlikte, maneviyatın ailede daha az rol oynadığı durumlarda geleneksel eko haritalar veya genogramların kullanılması daha uygun olabilir. Bazı durumlarda, manevi kaynaklar adı altında bir alanın oluşturulduğu geleneksel eko harita en uygun yaklaşımı temsil edebilir.

Geleneksel olmayan manevi inanç sistemlerine sahip olan danışanlarla çalışırken de kullanılacak bazı stratejiler vardır. Bunlar arasında insanların Tanrı'nın birer tezahürü olduğu, insanların Tanrı'nın imgesinden yaratıldığı ve tüm yaşam biçimlerinin Tanrı'nın yansıması olması sayılabilir. Bunlarla ilgili tartışmalar insanlar arasındaki bağlılıkları güçlendirebilir ve benlik algısının daha pozitif olmasına yardımcı olabilir. Bir diğer strateji Tanrı'nın karanlığın yanında ışıpta olması benzetmesidir. Burada zor zamanların Tanrı'nın bir cezalandırması ya da terk etmesi anlamına gelmediği Tanrı'nın iyi zamanlarda olduğu kadar o zamanda var olduğu düşüncesi anlatılmaya çalışılır ve böylece

zor zamanlar için danışanlara destek sunulmuş olur (Prest ve Keller, 1993). Anderson ve Worthen'e göre (1997), çiftin maneviyatı, inanç sistemi ve aşkınla ilgili görüşleri terapi sürecini etkiler. Anderson ve Worthen (1997), insan deneyimlerinin aşkınlık boyutuna sahip olduğu varsayımından ve bunun terapi sürecinde değerlendirilmesi gerektiğinden bahsetmişlerdir. Buradaki aşkınlık zaman, mekan ve dil sınırlarının ötesini ifade eder ve insanın analiz, inceleme ve açıklama kabiliyetinin ötesine geçer. Onların varsayımına göre insanoğlu aşkınlığı deneyimlemek için içsel bir potansiyele sahiptir. İnsanoğlu kendini nasıl tanımlarsa tanımlasın manevi bir varlıktır. Buradaki maneviyat her bireyin eşsiz olarak sahip olduğu aşkınlık deneyimi anlamına gelir. Onlara göre çiftlerle yürütülen terapi süreci üç temel varsayımdan etkilenmektedir. Bunlardan ilki Tanrı'nın ya da kutsal bir varlığın var olduğunun farkındalığıdır. İkincisi insanoğlunun bu kutsal varlıkla bağlantı arzusu içinde olduğu, üçüncüsü ise inandaki olumlu değişimlerin bu varlık tarafından etkilendiğidir. Örneğin stratejik aile terapisi yaklaşımına sahip olan bir terapist, aile üyelerinin yapısal analizini ya da onların dünya görüşleriyle ilgili sahip oldukları yapıları incelerken bu düzenlemelerin ve yapıların aşkınlık ve kutsalı içerecek şekilde nasıl daha geniş ele alınabileceğini inceleyebilirler. Bu varsayımlara sahip bir terapist çiftlerle çalışırken kendi manevi benliğini onlarla paylaşır ve ilişki sürecinde hem terapist hem de çift için maneviyatın kullanılması için bir potansiyel oluşturmuş olur. Terapist ve çift insanların deneyimlerinde manevi bir boyutun olduğu konusunda ortak bir görüşe sahip olduklarında çift tarafından kullanılan dini bir dil yapısı, inançlar, pratikler, deneyimler terapi sürecini daha verimli hale getirmek için kullanılabilir.

Aile Yaşamında Maneviyatı İnceleyen Çalışmaların Değerlendirilmesi

Maneviyat uzun süre üzerinde çalışılabilir bir konu olarak görülmesi de tutumlar ya da inançlar üzerine yapılan çalışmalarda olduğu gibi maneviyatın da ölçülebilir olduğuna dair görüşler artmıştır. Bununla birlikte 1980'lerde maneviyat, üzerinde daha çok çalışan bir konu olmuş ve o zamandan bu yana maneviyatla ilgili yapılan araştırmalar artarak devam etmiştir (Moberg, 2010), Maneviyatın Tanrı'ya inanç, içsel barış ve huzur hissi, yaşamla bağlantılı olma gibi manevi deneyimlerle (Underwood ve Teresi, 2002), aşkınlık, doğayla uyum ve anomi (Ekşi ve Kardaş, 2017), ibadet doyumu, evrensellik ve bağlantılılık alt boyutlarıyla (İme, Ekşi ve Ekşi, 2019) değerlendirildiği görülmektedir.

Maneviyat ve aileye ilişkin unsurları araştıran çalışmalar incelendiğinde Afro Amerikan kökenli çiftlerde maneviyatın her bir eşin hem kendi evlilik doyumunu hem de diğer eşin evlilik doyumunu yordamakta etkili olduğu görülmüştür (Fincham, Ajayi, ve Beach, 2011). Yaşlı çiftler arasında yapılan bir çalışmada çiftlerin ailede maneviyatı; birliktelik, bağlılık ve baş etme olarak tanımladıkları dikkat çekmektedir. Yaşlı çiftler ailede maneviyatın olmasının ailedeki bağlılığın ve duygusal iyi oluşun artmasını ve yeni sağlıklı davranışların ortaya çıkmasını etkileyerek aile sağlığını güçlendirdiğini ifade etmişlerdir (Kim, Kim-Godwin, ve Koenig 2016). Yani çiftler aile sağlığı için maneviyatı önemli bir kaynak olarak görmektedirler.

Çocukları yetersizliğe sahip olan ailelerle yapılan bir çalışmada manevi ve dini unsurların onların yaşamlarında önemli bir rol oynadığı, maneviyatın ve dinin yaşamda anlam bulma konusunda etkili olduğu, ailelerin manevi iyi oluştan bir güç duygusu kazandıkları görülmektedir (Poston ve Turnbull, 2004). Bir diğer çalışmada ebeveynlerin ve ergenlerin maneviyatları arasında olumlu bir ilişki olduğu, maneviyatı yüksek olan ergenlerin ebeveynlerinin de maneviyatlarının yüksek olduğu görülmüştür. Ebeveynlerin ve ergenlerin maneviyatları yaşam zorluklarında dua etmek, meditasyon yapmak, manevi inançların önemine ilişkin algının değerlendirilmesi gibi yollarla ölçülmüştür. Çalışmada ebeveynlerin maneviyatı ergenlerin erken cinsellik davranışlarının azalmasında dolaylı olarak etkili bulunmuştur. Aynı zamanda ergenlerin madde kullanımı üzerinde ebeveynlerinin manevi pratiklerinin dolaylı ve olumlu bir etkiye sahip olduğu da bulunmuştur (Chamrathirong ve diğ., 2010). Görüldüğü gibi ailelerde maneviyat ergenlerin riskli davranışlarını önlemek için de önemlidir.

Yapılan bir diğer çalışmada evli bireyler maneviyatın paylaşılan dini inançlar aracılığıyla aralarındaki bağı güçlendirdiğini, aynı zamanda maneviyatın evliliklerine ve ebeveynliklerine etki ettiğini ifade etmişlerdir (Perrone ve diğ., 2006). Ülkemizde evlilik doyumunun yaşam doyumuna etkisinde maneviyatın rolünün araştırıldığı bir çalışmada maneviyatın evli bireylerin yaşam doyumlarına katkı sağladığı görülmüş aynı zamanda evlilik doyumuyla yaşam doyumunu arasındaki ilişkide maneviyatın kısmi bir rol oynadığı bulunmuştur (Kasapoğlu ve Yabanigül, 2018). Araştırma sonuçlarından da anlaşılacağı gibi maneviyat ailelerin güç kaynakları arasında görülebilmektedir.

Sonuç ve Tartışma

İnançlarla değerler bireylerin ve ailelerin yaşamlarında anlam bulmalarına katkı sağlar. Maneviyat sunduğu ahlaki değerlerle sosyal grupların varlıklarını sağlıklı olarak sürdürmelerinde etkilidir. Bu bakımdan maneviyat toplumlar ve aileler için önem taşır. Maneviyat aile ilişkilerinde etkili olan ve çeşitli durumlarda ortaya çıkan önemli bir unsurdur (Griffith ve Rotter, 1999; Walsh, 2012). Maneviyatın iyi oluşa ve çift ilişkilerindeki doyuma katkı sağladığı araştırma bulgularıyla da desteklenmektedir (Wiggins, 2012). Çalışmalar incelendiğinde maneviyatın evli çiftlerin birliği, bağlılığı, yakınlığı, problem çözme davranışları ve çatışmaları üzerinde etkili olduğu görülür (Kusner ve diğ., 2014; Mahoney ve Cano, 2014; Nelson ve diğ., 2011; Yapıcı, 2018). Maneviyatın ebeveynlerin çocuk yetiştirme konusunda alacakları kararlar üzerinde olan etkileri (Bartkowski ve diğ., 2008), çift ilişkilerini zenginleştirici rolü, aile ortamında karşılaşılan sorunların üstesinden gelmeyi kolaylaştırması gibi yararları bulunmaktadır (Wiggins, 2012). Yapılan çalışma sonuçlarından maneviyatın aile yaşamına çeşitli katkıların olduğunu görülmektedir.

İçinde yaşadığımız kültürde manevi değerler ve aile ilişkileri önem verilen konulardır. Bu bakımdan maneviyatı aile yaşamına ve psikolojik danışma sürecine dahil etmek önemli görülmektedir (Şahin, 2017). Manevi yönün göz ardı edilmesi bireyin tam olarak anlaşılmasını engelleyeceğinden psikolojik danışmada maneviyatın kullanılması önem taşır (Kasapoğlu, 2017). Ailelerin maneviyatları

geleneksel olan ve olmayan manevi anlayışa sahip olan aileler için ayrı yollarla değerlendirilebilmektedir (Prest ve Keller, 1993). Bu değerlendirmede manevi genogramlar (Frame, 2000) manevi eko haritalar (Hodge, 2000) ve ailelerle yapılan tartışmalar (Hoogestraat ve Trammel, 2003) kullanılabilir. Ailenin maneviyatla ilgili bakış açısının sorun üzerindeki olası etkilerini, ailenin zorluklarla baş etmedeki manevi kaynaklarını ve bunların nasıl kullanılabilceği değerlendirmek yararlı olabilir (Walsh, 2009). Ayrıca manevi inançlarla ilgili mitlerin ve metaforların kullanımı da hem birey hem de çift ve ailelerle çalışılırken değişimin desteklenmesi için önemli görülmüştür (Prest ve Keller, 1993). Ruh sağlığı uzmanları maneviyatı, çiftlerin ortak bir görüş oluşturmaları için kullandıklarında çift arasındaki olası problemlerin önüne geçilmesi kolaylaşır (Lambert ve Dollahite, 2006). Ayrıca psikolojik danışma sürecinde maneviyatla ilgili tartışmaların yapılması ailelerin geçmiş sorunlarının üstesinden gelmeleri ve yakın bir ilişki kurmaları için kaynaklarına yönelmelerini sağlayabilir (Hoogestraat ve Trammel, 2003). Maneviyat ailelerle psikolojik danışmanın daha etkili olması için dikkate alınmalıdır.

Maneviyatın bireyin ruh sağlığına ve gelişimine olan olumlu katkısı terapi sürecinde maneviyatın kullanılmasının yararlı olacağını göstermektedir. Bu bakımdan psikolojik danışmanların maneviyatı kullanmak için yetkin olmaları gerekmektedir ve ruh sağlığı uzmanlarına verilen eğitimlerde manevi yeterliliklerin kazandırılması önem taşımaktadır (Kasapoğlu, 2017). Danışmanların yaşadıkları sorunlarda maneviyatın nasıl bir rol oynadığının ve nasıl ele alınacağını bilmesi önemlidir (Stanard, Sandhu ve Painter, 2000). Coyle (2017) aile danışmanlığı eğitimlerinde dinin ve maneviyatın gelişime olumlu ya da olumsuz olası etkileri için öğrencilerin hem kendilerine hem de danışanlara yönelik farkındalık kazanmalarının üzerinde durmuştur. Shaw, Bayne ve Lorelle (2012) psikolojik danışmanlara verilen eğitimlerde Manevi, Etik ve Dini Değerler Derneği'nin (Association for Spiritual, Ethical, and Religious Values in Counseling-ASERVIC) (2009) belirlediği manevi ve dini yeterliliklerin kazandırılmasının öneminden bahsetmiştir.

Bahsedilen yeterlilikler altı kategori altında yer alan on dört maddeden oluşmaktadır. Kültür ve dünya görüşü başlığı maneviyat ve din arasındaki benzerlikleri ve farklılıkları tanımlayabilmeyi ve danışanların manevi ve/veya dini inançlarının onların dünya görüşü ve psikolojik işlevselliği üzerinde etkili olabileceğinin farkında olmayı içermektedir. İkincisi psikolojik danışmanların manevi ve/veya dini konularda kendi değerlerini ve bunların psikolojik danışma sürecindeki etkilerini değerlendirmelerini içerir. Ayrıca danışanların bu konulardaki bakış açılarını anlamak için başvurabilecek kaynakların neler olduğunun farkında olunmalıdır (ASERVIC, 2009). Maneviyatı ele alabilmek için psikolojik danışmanların öncelikle kendi değerleri ve manevi bakış açıları hakkında farkındalık kazanmaları gerekmektedir (Cashwell ve Young, 2011). Psikolojik danışmanların, danışanların manevi yönlerini dikkate alırken kendilerinin manevi inançlarını da gözden geçirmeleri yararlı olabilir.

Bir diğer yeterlilik dini ve/veya manevi gelişim modellerini tanımlayabilmek ve danışanın gelişimi için uygulayabilmektir. Dördüncüsü danışanın bu konulardaki görüşlerine duyarlılık ve kabulle yaklaşmayı, kurulan iletişimde bu görüşlerle tutarlı kavramları kullanabilmeyi içerir. Beşinci yeterlilik

alanı değerlendirme yaparken danışandan ve diğer kaynaklardan bilgi toplayarak danışanın bu konulara yaklaşımını anlayabilmeyi içerir. Son kategori manevi ve/veya dini bakış açısının danışan üzerindeki olumlu ya da olumsuz etkilerine dair farkındalığı ve psikolojik danışma sürecinde danışanın bu konulardaki görüşleriyle tutarlı hedefler belirlemeyi içerir. Ayrıca kullanılan teknikleri danışanın bu konulara dair bakış açısını içerecek şekilde düzenleyebilmek ve bunlara ilişkin yaklaşımları kullanabilmek de önemlidir (ASERVIC, 2009). Bahsedilen yeterlilikler psikolojik danışmanların kendilerinininkinden farklı değerlere sahip olan danışanlarla etkili şekilde çalışmalarını kolaylaştırabilir. Bu yeterlilikler danışanların manevi ve/veya dini konulardaki bakış açısını anlamaya ve bunlarla etkili şekilde çalışmaya olanak tanıyan bir çerçeve sunmuş olur (Cashwell ve Young, 2011). Psikolojik danışmanların bahsedilen yeterliliklere sahip olmaları danışanların manevi konularına dair kendilerini daha yetkin hissetmelerini sağlayabilir. Danışanların maneviyatla ilgili bakış açılarının dikkate alınması psikolojik danışma sürecinin daha kapsamlı olmasına yardımcı olabilir.

Maneviyatın ailedeki rolüyle ilgili yapılan çalışmalar incelendiğinde araştırmaların daha çok din olgusu üzerine yoğunlaştığı görülmüştür. Maneviyat sıklıkla din kavramıyla birlikte kullanılmaktadır. Ancak maneviyat din kavramı olmadan da varlığını sürdürmektedir (Summermatter ve Kaya, 2017). Dini ve manevi konular aileler için önemli olabilir ve her aile bunu kendine özgü yapısıyla farklı şekilde ifade eder. Maneviyat bazı ailelerde dini inanç olarak yaşanabilirken bazı ailelerde insanlarla birlik içinde olma hissi şeklindedir (DeFarin, 1999). Maneviyat ve aile ilişkilerini birlikte inceleyen araştırmaların yapılması alan yazına sağlayacağı katkıdan dolayı önemli ve gereklidir. Maneviyatın aile yaşamındaki ve ailelerle psikolojik danışma sürecindeki rolünün açıklandığı bu çalışma, ülkemizde konuyla ilgili sınırlı olan literatürün zenginleşmesine katkı sağladığı için önemli görülmektedir.

Kaynakça

- Akça Koca, D. (2017). Spirituality-based analysis of Satir family therapy. *Spiritual Psychology and Counseling*, 2(2), 121-142.
- Anderson, D.A., & Worthen, D. (1997). Exploring a fourth dimension: Spirituality as a resource for the couple therapist. *Journal of Marital and Family Therapy*, 23(1), 3-12.
- Association for Spiritual, Ethical, and Religious Values in Counseling. (2009). Competencies for addressing spiritual and religious issues in counseling. Erişim adresi: <http://www.aservic.org/resources/spiritual-competencies/>
- Bartkowski, J.P., Xu, X. ve Levin, M.L. (2008). Religion and child development: Evidence from the early childhood longitudinal study. *Social Science Research*, 37(1), 18-36.
- Bayer, A. (2013). Değişen toplumsal yapıda aile. *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4(8), 101-129.
- Becker, P.E. ve Hofmeister, H. (2001). Work, family, and religious involvement for men and women. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 40(4), 707-722.
- Benson, P.L., Roehlkepartain, E.C. ve Rude, S.P. (2003). Spiritual development in childhood and adolescence: Toward a field of inquiry. *Applied Developmental Science*, 7(3), 205-213.

- Benson, P.L., Roehlkepartain, E.C. ve Scales, P.C. (2012). Spirituality and positive youth development. L.J. Miller (Ed.), *The Oxford handbook of psychology and spirituality* (s. 468-485). New York: Oxford University Press.
- Benson, P.L. ve Roehlkepartain, E.C. (2008). Spiritual development: A missing priority in youth development. *New Directions for Youth Development*, 2008(118), 13-28.
- Brelsford, G.M. (2013). Sanctification and spiritual disclosure in parent-child relationships: Implications for family relationship quality. *Journal of Family Psychology*, 27(4), 639- 649.
- Bollinger, B. ve Palkovitz, R. (2003). The relationship between expressions of spiritual faith and parental involvement in three groups of fathers. *The Journal of Men's Studies*, 11(2), 117-129.
- Chamrathirong, A., Miller, B.A., Byrnes, H.F., Rhucharoenpornpanich O., Cupp, P.K., Rosati, M.J., Fongkaewe, W., Atwood, K.A. ve Chookhare, W. (2010). Spirituality within the family and the prevention of health risk behavior among adolescents in Bangkok, Thailand. *Social Science & Medicine*, 71(10), 1855-1863.
- Cashwell, C.S. ve Young, J.S. (Ed.). (2011). *Integrating spirituality and religion into counseling: A guide to competent practice* (2. baskı). Alexandria, VA: American Counseling Association.
- Coffey, A.D. (2002). Spirituality. *Journal of Family Psychotherapy*, 13(1-2), 29-52.
- Coyle, S.M. (2017). Integrating spirituality in marriage and family therapy training. *Australian and New Zealand Journal of Family Therapy*, 38(1), 142-155.
- Çetintaş, Ş. ve Ekşi, H. (2020). Spiritually oriented couple, marriage and family therapies. *Spiritual Psychology and Counseling*, 5(1), 7-24.
- DeFrain, J. (1999). Strong families around the world. *Family Matters*, 53, 6-13.
- Delgado, C. (2005). A discussion of the concept of spirituality. *Nursing Science Quarterly*, 18(2), 157-162.
- Desai, P.P., Jodie, B. ve Bryant, S.G. (2002). Care of children and families in the CICU: A focus on their developmental, psychosocial, and spiritual needs. *Critical Care Nursing Quarterly*, 25(3), 88-97.
- Doswell, W. M., Kouyate, M. ve Taylor, J. (2003). The role of spirituality in preventing early sexual behavior. *American Journal of Health Studies*, 18(4), 195-202.
- Ekşi, H. ve Kahraman, Z. (2012). Bir evlilik ve aile hayatı eğitim programının evli kadınlarda evlilik uyumuna ve aile sistemine etkisi. *Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Dergisi*, 36(36), 129-145.
- Ekşi, H. ve Kardaş, S. (2017). Spiritual well-being: Scale development and validation. *Spiritual Psychology and Counseling*, 2(1), 73-88.
- Fincham, F.D., Ajayi, C. ve Beach, S.R.H. (2011). Spirituality and marital satisfaction African American couples. *Psychology of Religion and Spirituality*, 3(4), 259-268.
- Frame, M.W. (2000). The spiritual genogram in family therapy. *Journal of Marital and Family Therapy*, 26(2), 211-216.
- Gladding, S. T. (2015). *Aile terapisi: Tarihi, kuram ve uygulamaları* (Çev. Ed. Keklik, İ. ve Yıldırım, İ.). (5. bs.) Ankara: Türk Psikolojik Danışma ve Rehberlik Derneği Yayınları.
- Good, M. ve Willoughby, T. (2008). Adolescence as a sensitive period for spiritual development. *Child Development Perspectives*, 2(1), 32-37.
- Griffith, B.A. ve Rotter, J. C. (1999). Families and spirituality: Therapists as facilitators. *The Family Journal: Counseling and Therapy for Couples and Families*, 7(2), 161-164.
- Hallaç, S. ve Öz, F. (2014). Aile kavramına kuramsal bir bakış. *Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar*, 6(2), 142-153.

- Hall, M. E. ve Hall, T. (1997). Integration in the therapy room: An overview of the literature. *Journal of Psychology and Theology*, 25, 86-101.
- Hodge, D.R. (2000). Spiritual ecomaps: A new diagrammatic tool for assessing marital and family spirituality. *Journal of Marital and Family Therapy*, 6(2), 217-228.
- Hoogestraat, T. ve Trammel, J. (2003). Spiritual and religious discussions in family therapy: Activities to promote dialogue, *The American Journal of Family Therapy*, 31(5), 413-426.
- İme, Y., Ekşi, H. ve Ekşi, F. (2019). Manevi aşkınlık ölçeğinin Türkçe'ye uyarlanması: Geçerlik ve güvenirlik çalışması. *İnönü Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 20(3), 1008-1020.
- Kasapoğlu, F. (2017). Psikolojik danışma süreci ve maneviyat: Bir bütünleştirme arayışı. *Hikmet Yurdu*, 1(19), 141-157.
- Kasapoğlu, F. ve Yabanigül, A. (2017). Marital satisfaction and life satisfaction: The mediating effect of spirituality. *Spiritual Psychology and Counseling*, 3(2), 177-195.
- Kaymak Özmen, S. (2004). Aile içinde öfke ve saldırganlığın yansımaları. *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 37(2), 27-39.
- Kim, S.S., Kim-Godwin, Y.S. ve Koenig, H.G. (2016). Family spirituality and family health among Korean-American elderly couples. *Journal of Religion and Health*, 55(2), 729-746.
- Kusner, K.G., Mahoney, A., Pargament, K.I. ve DeMaris, A. (2014). Sanctification of marriage and spiritual intimacy predicting observed marital interactions across the transition to parenthood. *Journal of Family Psychology*, 28(5), 604-614.
- Kublay, D. ve Oktan, V. (2015). Evlilik uyumu: Değer tercihleri ve öznel mutluluk açısından incelenmesi. *Türk Psikolojik Danışma ve Rehberlik Dergisi*, 5(44), 25-35.
- Lambert, N.M. ve Dollahite, D.C. (2006). How religiosity helps couples prevent, resolve, and overcome marital conflict. *Family Relations*, 55(4), 439-449.
- Lartey, E.Y. (1997). *In living colour: An intercultural approach to pastoral care and counselling*. (2. bs.) London: Cassell.
- Mahoney, A., Pargament, K.I., Jewell, T., Swank, A.B., Scott, E., Emery, E. ve Rye, M. (1999). Marriage and the spiritual realm: The role of proximal and distal religious constructs in marital functioning. *Journal of Family Psychology*, 13(3), 321-338.
- Mahoney, A. (2013). The Spirituality of us: Relational spirituality in the context of family relationships. K.I. Pargament, J.J. Exline, ve J.W. Jones (Ed.), *APA handbooks in psychology. APA handbook of psychology, religion, and spirituality: Context, theory, and research* (s. 365-389). Washington, DC, US: American Psychological Association.
- Mahoney, A. (2010). Religion in families, 1999-2009: A relational spirituality framework. *Journal of Marriage and Family*, 72(4), 805-827.
- Mahoney, A. ve Cano, A. (2014). Introduction to the special section on religion and spirituality in family life: Delving into relational spirituality for couples. *Journal of Family Psychology*, 28(5), 583-586.
- Marcoen, A. (1994). Spirituality and personal well-being in old age. *Ageing and Society*, 14(4), 521-536.
- Marterella, M.K. ve Brock, L.J. (2008) Religion and spirituality as a resource in marital and family therapy. *Journal of Family Psychotherapy*, 19(4), 330-344.
- Martsof, D.S. ve Mickley, J.R. (1998), The concept of spirituality in nursing theories: Differing world-views and extent of focus. *Journal of Advanced Nursing*, 27(2), 294-303.
- Moberg, D. O. (2010). Spirituality research: Measuring the immeasurable? *Perspectives on Science and Christian Faith*, 62(2), 99-114.

- Mohammadyari, G. (2012). Relationship between parent's spiritual intelligence, level of education and children's mental health. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 69(2012), 2114-2118.
- Moncher, F.J. ve Josephson, A.M. (2004). Religious and spiritual aspects of family assessment. *Child and adolescent psychiatric clinics of North America*, 13(1), 49-70.
- Nelson, J.A., Kirk, A.M., Ane, P. ve Serres, S.A. (2011). Religious and spiritual values and moral commitment in marriage: Untapped resources in couples counseling? *Counseling and Values*, 55(2), 228-246.
- Patterson, J., Hayworth, M., Turner, C. ve Raskin, M. (2000). Spiritual issues in family therapy: A graduate-level course. *Journal of Marital Family Therapy*, 26(2), 199-210.
- Perrone, K.M., Webb, L.K., Wright, S.L., Jackson, Z.V. ve Ksiazak, T. M. (2006). Relationship of spirituality to work and family roles and life satisfaction among gifted adults. *Journal of Mental Health Counseling*, 28(3), 253-268.
- Prest, L.A. ve Keller, J.F. (1993). Spirituality and family therapy: Spiritual beliefs, myths, and metaphors. *Journal of Marital and Family Therapy*, 19(2), 137-148.
- Poston, D.J. ve Turnbull, A.P. (2004). Role of spirituality and religion in family quality of life for families of children with disabilities. *Education and Training in Developmental Disabilities*, 39(2), 95-108.
- Rauer, A. ve Volling, B. (2015). The role of relational spirituality in happily-married couples' observed problem-solving. *Psychology of Religion and Spirituality*, 7(3), 239-249.
- Richards, P.S. ve Bergin, A.E. (2000). *Handbook of psychotherapy and religious diversity*. Washington, DC: American Psychological Association.
- Rowold, J. (2011). Effects of spiritual well-being on subsequent happiness, psychological well being, and stress. *Journal of Religion and Health*, 50(4), 950-963.
- Rumbold, B.D. (2003). Caring for the spirit: Lessons from working with the dying. *The Medical Journal of Australia*, 179(6), 11-13.
- Shaw, B.M., Bayne, H. ve Lorelle, S. (2012). A constructivist perspective for integrating spirituality into counselor training. *Counselor Education and Supervision*, 51(4), 270-280.
- Satir, V. (2016). *İnsan yaratmak: Aile terapisinin başyapıtı* (S. Yeniçeri, Çev.). İstanbul: Beyaz Yayınları.
- Sayın, M., Demir, İ. H. ve Ekşi, F. (2019). The relationship of marital satisfaction and lifesatisfaction with spiritual orientation: The mediating role of sacrifice and sensitivity. *Spiritual Psychology and Counseling*, 4(3), 237-256.
- Şahin, Y. (2017). Using spiritual genograms in family therapies. *Spiritual Psychology and Counseling*, 3(1), 47-60.
- Shek, D.T.L. (2012). Spirituality as a positive youth development construct: A conceptual review. *The Scientific World Journal*, 2012, 1-8.
- Summermatter, A. ve Kaya, Ç. (2017). An overview of spiritually oriented cognitive behavioral therapy. *Spiritual Psychology and Counseling*, 2(1), 31-53.
- Tavil, Y.Z. ve Karasu, N. (2013). Aile eğitim çalışmaları: Bir gözden geçirme ve meta-analiz örneği. *Eğitim ve Bilim*, 38(168), 85-95.
- Tezel Şahin, F. ve Özbey, S. (2007). Aile eğitim programlarına niçin gereksinim duyulmuştur? Aile eğitim programları neden önemlidir? *Aile ve Toplum*, 3(12), 7-12.
- Thayne, T.R. (1997). Opening space for client's religious and spiritual values in therapy: A social constructionist perspective. *Journal of Family Social Work*, 2(4), 13-23.
- Türk Dil Kurumu (2019). Erişim adresi: <https://sozluk.gov.tr/>

- Underwood, L. G. ve Teresi, J. A. (2002). The daily spiritual experience scale: Development, theoretical description, reliability, exploratory factor analysis, and preliminary construct validity using health-related data. *Annals of Behavioral Medicine*, 24(1), 22- 33.
- Walsh, F. (2009). Integrating spirituality in family therapy. In F. Walsh (Ed.), *Spiritual resources in family therapy* (2. baskı) (s. 31-61). New York: Guilford Press.
- Walsh, F. (2012). The spiritual dimension of family life. F. Walsh (Ed.), *Normal family processes: Growing diversity and complexity* (4. baskı.). New York: Guilford Press.
- Walker, D.F., Gorsuch, R.L. ve Tan, S.Y. (2004). Therapists' integration of religion and spirituality in counseling: A meta-analysis. *Counseling and Values*, 49(1), 69-80.
- Wiggins, M.I. (2012). Religion and spirituality in couples and families. J.D. Aten, K.A. O'Grady, ve E.L. Worthington (Ed.), *The psychology of religion and spirituality for clinicians using research in your practice* (s. 303-329). New York, NY: Routledge.
- Yapıcı, A. (2018). Eşlerin dinsel algı ve yaşayışına göre evlilikte dindarlık ve maneviyat huzur mu, kusur mu? *Turkish Studies*, 13(2), 79-106.